

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Dynamiek in de delta. Het graafschap Holland en de schilderkunst in de late Middeleeuwen

Damen, M.J.M.; Lammertse F., Giltaij J.

Citation

Damen, M. J. M. (2008). Dynamiek in de delta. Het graafschap Holland en de schilderkunst in de late Middeleeuwen. In G. J. Lammertse F. (Ed.), *Vroege Hollanders. Schilderkunst van de late Middeleeuwen* (pp. 11-22). Rotterdam: Museum Boijmans Van Beuningen. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18177>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18177>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Dynamiek in de delta

Het graafschap Holland en de schilderkunst in de late Middeleeuwen

In de late Middeleeuwen was het graafschap Holland een welvarend vorstendom dat samen met Vlaanderen en Brabant tot de meest geurbaniseerde gebieden van West-Europa behoorde. De stedelijke ontwikkeling in Holland kwam echter pas laat op gang en was ook anders van aard dan in de Zuidelijke Nederlanden. Pas in de twaalfde eeuw ontstonden er handelsnederzettingen op plaatsen waar land- en waterwegen samenkwamen. Zo was Dordrecht een belangrijk knooppunt in het mondingsgebied van de Maas en de Rijn. Amsterdam was een veilige haven en goed bereikbaar via het IJ en de Zuiderzee. Meestal was er in de nabijheid een versterkte hoeve, een hof, die in het bezit was van de graaf van Holland. Dat was bijvoorbeeld het geval in Delft, Leiden en Haarlem. Na verloop van tijd hadden deze nederzettingen behoefte aan zelfbestuur. In ruil voor bepaalde tegenprestaties was de graaf bereid een privilege te verlenen op politiek, juridisch en economisch terrein. Bij het toekennen van een dergelijk stadsrecht hield de graaf zich wel het recht voor toezicht te houden op het lokale bestuur. Zo benoemde hij aanvankelijk de schepenen en stelde hij een directe vertegenwoordiger aan, de schout, die leiding gaf aan het politieke en justitiële apparaat. De groei van de Hollandse steden verliep zeer geleidelijk; pas in de vijftiende eeuw zouden de grote steden de grens van 10.000 inwoners overschrijden. Bovendien stak in demografisch opzicht geen enkele stad echt boven de andere uit.¹

Met de dood van Jan van Beieren in 1425 kwam niet alleen een einde aan de macht van de Beierse dynastie in Holland, ook de bloeiende hofcultuur stierf een stille dood. Het Beierse hof in Den Haag bood namelijk niet alleen onderdak aan een schilder als Jan van Eyck (afb. 1). Er was een rijk literair leven en vele schrijvers, dichters, herauten en sprooksprekers hielden zich op in Den Haag. Van heinde en verre be-

Het graafschap Holland in de vijftiende eeuw

zochten muzikanten van allerlei pluimage het hof om een optreden ten beste te geven voor de graaf en zijn gasten.² De nieuwe machthebber, de Bourgondische hertog Filips de Goede, verbleef echter nog maar zelden in Den Haag en gaf de voorkeur aan zijn residenties in Brussel, Brugge, Gent, Rijsel en Dijon. De overstap van Jan van Eyck naar de hofhouding van Filips de Goede is in dit licht zeer begrijpelijk: in 1425 bood de hertog de schilder een goedbetaalde positie

1 Hoofse vispartij, zestiende-eeuwse pentekening naar een origineel uit de vijftiende eeuw, mogelijk van Jan van Eyck. Parijs, Louvre, dép. des Arts graphiques. Waarschijnlijk zijn drie generaties van de Beierse dynastie afgebeeld, met centraal de jongste generatie: Jacoba van Beieren en haar vierde echtgenoot Frank van Borselen. Verder zijn in ieder geval Albrecht en zijn zoons Willem VI en Jan van Beieren afgebeeld, en mogelijk ook Willems vrouw Margareta van Bourgondië en Jacoba's derde echtgenoot hertog Jan IV van Brabant.

als kamerdienaar aan. Onder het mecenaat van de hertog, zijn hovelingen en de elite van steden als Brugge en Gent ontplooiden de broers Jan en Hubert van Eyck zich tot de top van het Vlaamse realisme.³ Toch hebben de hertogen relatief weinig paneelschilderijen besteld. Omdat ze van de ene residentie naar de andere trokken, waren ze meer geïnteresseerd in makkelijk verplaatsbare goederen als juwelen, handschriften en wandtapijten dan in kwetsbare paneelschilderijen. De belangrijkste vraag hiernaar kwam in de Zuidelijke Nederlanden eerder van het stedelijk patriciaat, individueel of verenigd in een gilde of broederschap, en van buitenlandse handelaars. Het hof speelde zeker een rol bij het aantrekken van talent, maar de aanwezigheid van een internationale markt was toch van grotere betekenis.⁴ In Holland verdween na de komst van de Bourgondiërs het hof uit Den Haag. Bovendien was de stapelmarkt, later zo typerend voor Amsterdam, nog heel ver weg. Hoe kwam het dan dat in het laatste kwart van de vijftiende eeuw in Holland de schilderkunst toch tot bloei kwam en er een soort 'Hollandse school' ontstond? Een pasklaar antwoord op die vraag zal in deze bijdrage niet gegeven worden. Voor een goed begrip van het ontstaansmilieu van de schilderijen van de Hollandse meesters op de tentoonstelling moet eerst de politieke en sociaal-economische ontwikkeling van

het graafschap Holland in beeld worden gebracht. Hoe kwam de Beierse erfenis in Bourgondische handen terecht? Welke rol speelden de steden in het politieke machtsspel? Vervolgens is er aandacht voor de markt voor portretten en altaarstukken, de context waarbinnen de schilderijen functioneerden. Daarbij ligt de nadruk op de geloofsbeleving van de bewoners van de laatmiddeleeuwse Hollandse steden en de explosieve groei van het aantal kloosters aldaar.

Holland in de Bourgondisch-Habsburgse staat

Het fundament van de aanspraken op Holland en Zeeland door de Bourgondische hertogen werd gelegd door het Bourgondisch-Beierse dubbelhuwelijk in 1385 te Kamerijk. Toen huwden de mannelijke erfgenamen van Albrecht van Beieren, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, en Filips de Stoute, hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen en Artesië, met elkaars zusters. Bij de onverwachte dood van Jan van Beieren in 1425 kwamen de kaarten gunstig te liggen voor Filips de Goede (afb. 2). Hij ging de strijd aan met de wettige erfgename van de graafschappen, Jacoba van Beieren, nicht van Jan van Beieren. Zij was niet opgewassen tegen de Bourgondische hertog, die de meeste grote steden, een groot deel van de adel en niet te vergeten een professioneel

2 Filips de Goede (overleden 1467), graaf van Holland en Zeeland vanaf 1433, met links zijn wapenschild en rechts zijn devies 'Autre n'auray' (Ik zal geen ander hebben). Paneel, Zuid-Nederlandse School, tweede helft vijftiende eeuw. Amsterdam, Rijksmuseum.

leger achter zich had. In juli 1428 was Jacoba dan ook gedwongen een vredesverdrag met Filips te sluiten, de Zoon van Delft, waarin zij onder andere moest beloven om niet zonder toestemming van Filips, haar moeder Margareta en de Staten te zullen trouwen. Toen zij dat in 1432 toch deed met de Zeeuwse edelman Frank van Borselen, verspeelde zij haar rechten en was voor Filips de weg vrij om zich de graventitel toe te eigenen. De officiële overdracht van de graafschappen vond plaats in april 1433 te Den Haag.⁵

De incorporatie van Holland en Zeeland is te plaatsen in het kader van een enorme territoriale uitbreiding van de Bourgondische personele unie in de jaren 1425-1435, waarbij Filips de Goede de vruchten plukte van de huwelijkspolitiek van zijn voorvaderen. Naast Holland en Zeeland werden Henegouwen, Brabant en Limburg Overmaas toegevoegd aan het complex dat reeds bestond uit het hertogdom Bourgondië en de graafschappen Vlaanderen, Artesië, Franche-Comté, Nevers, Namen en Picardië.⁶ Holland en Zeeland waren voor de Bourgondiërs niet alleen in financieel opzicht van belang maar hadden ook een politiek-strategische betekenis. Het vorstendom kon namelijk als springplank worden gebruikt voor verdere expansie naar Friesland, Gelre en het Sticht van Utrecht, hetgeen inderdaad een eeuw later door Karel v werd gerealiseerd. De Hollandse graven maakten al sinds mensenheugenis aanspraak op Friesland, ook al was het ze nooit gelukt deze claim te effectueren.⁷ Ten slotte was het voor de Bourgondische hertogen een aantrekkelijk vooruitzicht om te kunnen beschikken over het enorme maritieme potentieel in Holland en Zeeland. De schepen die voor visserij en handel werden gebruikt, konden namelijk ook voor oorlogsdoeleinden ingezet worden.⁸

De Bourgondische hertogen zijn er dus in geslaagd om in de vijftiende eeuw een flink aantal vorstendommen en heerlijkheden in een unie te verenigen. Van een centraal geregeerde eenheidsstaat was echter geen sprake. Ieder gewest behield zijn eigen privileges en instellingen. Bovendien bestonden er grote politieke, sociaal-economische en culturele verschillen tussen de Bourgondische erflanden enerzijds en de Nederlanden anderzijds. Dit kwam tot uitdrukking in de termen *pays de par deça* en *pays de par delà*, de landen van 'herwaarts' en 'derwaarts over'.⁹

De Bourgondische staat omstreeks 1476

De gemeenschappelijke vorst was na verloop van tijd zeker niet meer het enige bindende element van de Bourgondische personele unie. In ieder geval hebben Filips de Goede en zijn zoon Karel de Stoute geprobeerd om meer een politieke eenheid van hun gewesten te maken (afb. 3). Zij streefden naar een aaneengesloten territorium waarover zij als soevereine vorsten konden heersen, onafhankelijk van de Franse koning en de Duitse keizer op wier grondgebieden de territoria die samen de Bourgondische personele unie vormden, immers gelegen waren. Uiteindelijk is het hun niet gelukt deze wens te realiseren. Hoewel Karel de Stoute alles in het werk heeft gesteld om de ontbrekende puzzelstukken in handen te krijgen,

3 Banier met het persoonlijke wapen van Karel de Stoute (overleden 1477), graaf van Holland en Zeeland vanaf 1467. Op de banderol zijn devies: 'Je l'ay enprijs' (Ik heb het onder-nomen). Links van de banier staat: 'Dit is Karel, hartogh van Bourgoenghen, was grave van Hollant 9,5 jaer lanck'. Johan Huyssen van Kattendijke-kroniek fol. 537v.

4 Groepsportret van de Bourgondisch-Habsburgse dynastie met van links naar rechts Maria van Bourgondië, Maximiliaan van Oostenrijk (met zijn devies 'Halt maes'), Filips de Schone en Karel v (met zijn devies 'Plus outre'). Houtsnede van Jacob Cornelisz van Oostsanen. Amsterdam, Rijks-museum.

werd deze ambitie hem uiteindelijk op 5 januari 1477, tijdens het beleg van Nancy, fataal.

De Bourgondische erfenis dreigde na zijn dood uiteen te vallen want Karel had slechts één dochter, Maria, die nog relatief jong, politiek onervaren en ongehuwd was. Koning Lodewijk XI van Frankrijk zag zijn kans schoon en wist al snel het hertogdom Bourgondië in te lijven. Ook viel hij de meest zuidelijke gewesten van de Nederlanden, Picardië en Artesië, binnen. Een tegenactie was noodzakelijk maar het was duur en logistiek ingewikkeld om een verdedigingsleger op de been te brengen. Maria riep daarom de Staten-Generaal, de vertegenwoordigers van de adel, geestelijkheid en invloedrijkste steden in de Nederlanden, bij elkaar in Gent. In deze stad erkenden zij Maria als erfopvolgster maar pas nadat zij op 11 februari 1477 op een hele lijst met klachten en wensen had gereageerd met de uitvaardiging van het zogenaamde Groot Privilege.¹⁰

Tijdens de regeerperiode van Maria kwam het proces van bestuurlijke eenwording in de Nederlanden onder druk te staan. Daarbij kwam dat haar echtgenoot, Maximiliaan van Oostenrijk, niet populair was. Toen

Maria in maart 1482 tijdens een valkenjacht bij Brugge van haar paard viel en overleed, kreeg Maximiliaan het regentschap over de Nederlanden in naam van zijn jonge zoontje Filips. Het wantrouwen bleef en de Staten van Vlaanderen weigerden zelfs Maximiliaan, die als 'buitenlander' werd beschouwd, als wettelijke opvolger te erkennen en bedongen de instelling van een regentschapsraad. Ondanks de openlijke opstanden van diverse Vlaamse en ook Brabantse steden, wist Maximiliaan politiek te overleven en droeg hij in 1494 zijn gezag over aan zijn toen meerderjarige zoon Filips de Schone. Maximiliaans diplomatieke gaven in het buitenland waren echter onbetwist. Een meesterzet was het dubbelhuwelijk dat in 1495 gesloten werd met de dynastie van de katholieke koningen Ferdinand van Aragón en Isabella van Castilië. Filips de Schone huwde met Johanna (later de Waanzinnige genoemd) terwijl zijn zus Margareta met Johanna's broer Jan in de echt werd verbonden. Deze verbintenissen en Jans voortijdige dood zouden ertoe leiden dat de Nederlanden en de Spaanse koninkrijken inclusief de overzeese gebieden door Karel, de zoon van Filips en Johanna, in een personele unie werden verenigd (afb. 4).¹¹

Steden en stadhouders

Gent en Brugge waren de grootste steden van de Nederlanden. Al in de veertiende eeuw woonden hier respectievelijk 64.000 en 46.000 mensen, ook al liepen die aantallen in de vijftiende eeuw wat terug. Ter vergelijking: rond 1500 telde Brussel 33.000 zielen terwijl de zes belangrijkste Hollandse steden aan het einde van de vijftiende eeuw tussen de 10.000 en 15.000 inwoners hadden.¹² De Vlaamse steden hadden zich ontwikkeld tot belangrijke internationale markten voor (luxe-)goederen en kapitaal. Met name Brugge was een trefpunt van kooplieden uit heel Europa; de Duitse Hanze had hier haar stapel voor de Nederlanden en Italiaanse handelssteden als Venetië, Florence en Genua hadden er hun eigen permanente vertegenwoordigers. De kracht van de Hollandse steden lag op een ander vlak, namelijk in de transportsector. Er werd onvoldoende graan verbouwd om de bevolking te kunnen voeden en het was daarom noodzakelijk om graan te importeren. Het benodigde voedsel kwam voornamelijk vanuit de rivierbekkens van de Somme en de Seine en het Baltische gebied. De Hollandse steden konden daar een flink aantal exportproducten tegenover stellen zoals laken, bier, zuivelproducten en vooral haring. Voor het vervoer konden de handelaren zelf zorgen; de schepen die gebruikt werden voor de haringvangst deden ook dienst als handelsschepen (afb. 5). Verschillende Zeeuwse havens hadden zich ontwikkeld tot stapels en fungeerden als overslaghavens voor goederen via het Zwin en de Schelde naar Brugge en Antwerpen.¹³ In het laatste kwart van de vijftiende eeuw was er voortdurend sprake van militaire conflicten, voornamelijk met Frankrijk en in de jaren tachtig ook binnen de grenzen van de Nederlanden. Na de dood van Karel de Stoute in 1477 escaleerden in Holland de aloude twisten tussen Hoeken en Kabeljauwen met de regelmaat van de klok. Deze twee bovenlokale partijen waarin zowel edelen, stedelingen als plattelandsbewoners zich verenigden, manifesteerden zich vaak in periodes waarin het grafelijk gezag niet zo sterk was. In de Hollandse steden leidde de partijstrijd tot rellen en zelfs tot bezettingen, waarop dan een tegenreactie volgde van de stadhouder en zijn troepen van belegering, herovering en verbanning van de rebellen.¹⁴ Dit had funeste gevolgen voor de op export ge-

richte handelseconomie van Holland. Bovendien was door de oorlogen de belastingdruk voor de onderdanen fors gestegen en daardoor de koopkracht sterk verminderd. De twee belangrijkste sectoren van de economie, de lakennijverheid en de bierbrouwerijen, werden geconfronteerd met afzetproblemen en schakelden gedwongen over naar nichemarkten in het duurdere of juist goedkopere segment.¹⁵

De oorlogen met de Franse koning gingen grotendeels aan de graafschappen voorbij. Bij de oorlogen tegen Gelre (1478-1481) en Utrecht (1481-1484) waren echter direct Hollandse belangen in het geding. Stadhouder Joost van Lalaing stierf zelfs in het harnas bij het beleg van Utrecht in augustus 1483.¹⁶ Ook Lalaings opvolger Jan van Egmond (zie cat.nr. 22) was tijdens dit beleg actief. Zijn militaire staat van dienst is ongetwijfeld voor Maximiliaan van Oostenrijk een belangrijke reden geweest om hem in dit ambt te benoemen.¹⁷ De stadhouder – ‘stedehouder mijns genadichs heeren’ of plaatsvervanger van de vorst – was altijd een hoge edelman en vormde de belangrijkste verbindingsschakel tussen het centrale bestuur (de vorst en zijn adviseurs en het hoogste juridische gerechtshof, de Grote Raad) en de bestuurslagen op gewestelijk en lokaal niveau. De stadhouder gaf in de eerste plaats leiding aan de gewestelijke bestuursinstellingen in Den Haag, de Raad (later het Hof genoemd) en de Rekenkamer van Holland en Zeeland. Naast deze taak had de stadhouder ook een belang-

5 Haringschepen en haringvangstlocaties in de Noordzee. Tekening door Adriaen Coenensz. uit zijn *Visboeck*, 1577-1581, fol. 28v-29r. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

rijke militaire rol. Hij stond niet alleen aan het hoofd van de Hollandse troepen die deelnamen aan militaire expedities onder leiding van de vorst, ook was hij verantwoordelijk voor de rekrutering en bewapening van deze troepen. Voor de vorst was het dan ook van essentieel belang dat hij kon bouwen op de loyaliteit van zijn plaatsvervanger in het door partijtwisten verscheurde graafschap.¹⁸

De Hollandse graaf en zijn stadhouder konden in de late Middeleeuwen het graafschap niet fatsoenlijk besturen zonder de steden daarbij te betrekken. Dat gebeurde eerst en vooral tijdens de diverse opvolgingscrises waarbij het graafschap in handen van een andere dynastie kwam. Dat was het geval bij de overgang van de Hollandse naar de Henegouwse dynastie aan het eind van de dertiende eeuw, de overgang naar de Beierse dynastie halverwege de veertiende eeuw en de overgang naar de Bourgondische dynastie in jaren twintig en dertig van de vijftiende eeuw. De vorst zocht dan naar draagvlak onder de belangrijkste politieke medespelers, dat wil zeggen de adel en de steden. In ruil voor politieke en financiële steun mochten zij meepraten over het beleid van de vorst.¹⁹

In de praktijk speelden de zes zogeheten hoofdsteden de eerste viool. Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam en Gouda werden in officiële documenten altijd het eerst en in deze vaste volgorde genoemd. Vervolgens kwamen de kleine steden zoals Alkmaar, Medemblik, Rotterdam en Schoonhoven aan bod. Een verklaring voor de volgorde waarin de hoofdsteden werden genoemd, wordt doorgaans gezocht in de chronologie waarin de steden stadsrechten verwierven. Ook speelde het economische en politieke gewicht van de stad een rol.²⁰

De zes hoofdsteden zetten de toon tijdens de 'dagvaarten' (later ook Statenvergaderingen genoemd), bijeenkomsten van de vertegenwoordigers van de steden, de ridderschap en (in mindere mate) de geestelijkheid. Vooral over de periodiek terugkerende 'beden', de belastingen die de vorst aan de onderdanen moest vragen, werd langdurig gedebatteerd. De hoofdsteden betaalden het grootste gedeelte van deze belastingen, waarbij hun rangorde bepalend was voor hun bijdrage. Haarlem betaalde altijd het meest, de andere steden leverden een lagere bijdrage, gerelateerd aan die van Haarlem. Dordrecht was

vanwege een oud privilege vrijgesteld van het betalen van beden maar dat veranderde in het laatste kwart van de vijftiende eeuw.²¹ In ruil voor toekenning van beden verwachtten de steden een tegenprestatie van de vorst in de vorm van bijvoorbeeld nieuwe privileges. Om de beden te financieren voldeden de reguliere inkomsten uit de accijnzen uiteindelijk niet meer en kregen de steden toestemming van de vorst om rentebrieven te verkopen. De financiële druk die dit voor de stadsbesturen opleverde, liep aan het eind van de vijftiende eeuw dusdanig op dat verschillende Hollandse steden surseance van betaling moesten aanvragen. De steden werden door de vorst onder curatele gesteld en nog tot ver in de zestiende eeuw gingen ze gebukt onder de hoge rentelasten.²²

Vorsten, edelen en ambtenaren

De Bourgondische en Habsburgse vorsten kwamen nog slechts sporadisch in het relatief afgelegen graafschap Holland op bezoek. Het belangrijkste evenement waarbij er direct contact was tussen de vorst en zijn Hollandse onderdanen was de inhuldigingsreis. Dit was een tournee van een nieuwe vorst langs de belangrijkste steden in zijn gebied, waarbij hij zich door zijn onderdanen liet erkennen als de legitieme troonopvolger. Zowel de vorst als de (vertegenwoordigers van de) onderdanen legden bij deze huldiging een eed van trouw af.²³ Voor de vorst waren de relatief kleine Hollandse steden niet zo aantrekkelijk om lange tijd te verblijven. Ze konden niet voorzien in de vraag die het hof genereerde en waren niet geschikt als podium waarop de Bourgondische en later Habsburgse vorsten belangrijke festiviteiten lieten plaatsvinden. Alleen de goed ontwikkelde markten met een gediversifieerd aanbod in steden als Brugge, Gent, Rijsel en Brussel konden aan die groeiende en veel-eisende vraag voldoen. Vorstelijke bruiloften (Filips de Goede en Karel de Stoute huwden in Brugge, Maximiliaan in Gent) of vergaderingen van de ridderorde van het Gulden Vlies werden doorgaans in de Vlaamse of Brabantse steden georganiseerd. Daar bevonden zich de grootste bevolkingsconcentraties en waren de belangrijke centrale en regionale politieke instellingen gevestigd.²⁴

Echter, niet zozeer het hof maar de aanwezigheid van een internationaal georiënteerde markt met tal van

koopkrachtige kooplieden en financiers gaf de doorslag bij de ontwikkeling van een bloeiend schildersmilieu. De Bourgondische hertogen waren niet de belangrijkste opdrachtgevers van paneelschilderkunst. Wel zijn er talrijke vorstelijke portretten bewaard gebleven. Deze schilderijen kenden een grote verspreiding en zullen als een soort relatiegeschenk hebben gefungeerd.²⁵ De hofedelen waren net als de vorsten eerder geïnteresseerd in makkelijk verplaatsbare luxe-goederen dan in paneelschilderijen. Toch lieten zij zich ook portretteren, waarbij het wapenschild en het devies voor de identificatie moesten zorgen. We zien dat heel goed terug bij diverse stadhouders van Holland en Zeeland in de vijftiende eeuw. Zo liet zowel de Vlaamse edelman Lodewijk van Gruuthuse (afb. 6), stadhouder van 1462 tot 1477, als Jan van Egmond (cat.nr. 22), stadhouder van 1483 tot 1515, zich op een paneel vereeuwigen in zwarte kledij en met de opengewerkte gouden halsketting met het vlies van een ram, het ordeteken van het Gulden Vlies. Maximiliaan had Van Egmond in mei 1491 opgenomen in deze prestigieuze ridderorde. De kostbare vliesketting was een symbool van de verbondenheid van de edelman met de vorst. Bovendien kon de drager zijn geprivilegieerde status etaleren; hij behoorde immers tot de *fine fleur* van de adel in de Nederlanden en dat mocht gezien worden. Jan van Egmond behoorde tot de top van de Nederlandse adel en had deze status grotendeels aan zijn vorst te danken. In 1484 was hij getrouwd met Magdalena, gravin van Werdenburg (cat.nr. 22), een nicht van Maximiliaan. Voor de edelman betekende het een sociale promotie, omdat hij een bijna vorstelijk huwelijk afsloot. Bij een dergelijke verbintenis hoorde ook een grafelijke titel en in 1486 verhef Maximiliaan Jans heerlijkheid Egmond tot graafschap, dat later nog zou worden uitgebreid met Purmerend en Ilpendam. De kersverse graaf ontving bovendien de hoge rechtspraak over het gebied, terwijl zijn onderdanen werden vrijgesteld van het betalen van tolgelden.²⁶ Het laten vervaardigen van een geschilderd portret was typerend voor carrière-edelen als Egmond en Gruuthuse. Zij imiteerden de vorst niet alleen in zijn bibliofiele voorkeur maar ook op deze representatieve manier. Het was een effectieve manier om hun welvaart, sociale status en politieke machtspositie te to-

6 Lodewijk van Gruuthuse, graaf van Winchester (overleden 1492), stadhouder van Holland en Zeeland van 1462 tot 1477, hier afgebeeld met het ordeteken van het Gulden Vlies en zijn devies 'Plus est en vous'. Paneel, Meester van de Vorstenportretten, vijftiende eeuw. Brugge, Stedelijke musea.

nen.²⁷ Dat een dergelijke houding ook doorsijpelde naar lagere sociale niveaus bewijzen de portretten van de Delftenaar Jacob Pynssen (door Jacob Cornelisz van Oostsanen, afb. 7) en de Dordtenaar Abel van der Coulster (door Jan Mostaert, afb. 8). Jacop Pynssen (overleden in 1519) studeerde in Leuven, vervolgde zijn studie in Bologna en behaalde het doctoraat in de beide rechten. De jurist werd in 1490 benoemd tot advocaat-fiscaal bij het Hof van Holland. Tijdens zijn ambtstermijn trad hij tevens op als advocaat van verschillende Hollandse steden en van de Staten van Holland. Hij werd begraven in de Haagse Sint-Jacobskerk, waaraan hij eerder een glasraam had geschonken.²⁸ Abel van der Coulster (overleden in 1548) kwam uit een vooraanstaande Dordtse familie die zowel in het stads- als het landsbestuur actief was. Hij studeerde in Keulen en Orléans, waar toen een gerenommeerde rechtenuniversiteit was. Zijn rechtenstudie leverde hem een baan op als raadsheer bij het Hof van Holland, waar hij van 1504 tot 1544 actief was. Van der Coulster verwierf sociale promotie door zijn huwelijk met een dochter van de Habsburgse top-

7 Jan Cornelisz van Oostsanen, Portret van Jacob Pynssen, 1514, paneel, 29,8 x 21 cm, Enschede, Rijksmuseum Twenthe

8 Jan Mostaert, Portret van Abel van der Coulster, ca. 1530, paneel, 89 x 59 cm, Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België

ambtenaar Simon Longin, die zelf overigens nauwelijks Nederlands sprak. Bovendien wist hij door te dringen tot de rangen van de ridderschap, hetgeen zijn voorvaderen nog niet gelukt was.²⁹ In de eerste decennia van de zestiende eeuw was het blijkbaar voor juridisch geschoolde ambtenaren al gewoon geworden zich te laten portretteren.³⁰ Zij konden zich de aanschaf van een portret, waarmee zij hun geslaagde professionele carrière en verhoogde sociale status etaleerden, gemakkelijk permitteren.

Geloofsbeleving in de late Middeleeuwen

Ook bij het laten vervaardigen van altaarstukken speelden prestige-overwegingen zeker een rol en talrijke ambtenaren op lokaal en gewestelijk niveau moeten opdracht hebben gegeven voor dergelijke panelen.³¹ Van de bewaard gebleven altaarstukken van Cornelis Engelbrechtsz, Jacob Cornelisz van Oostsanen en Jan Mostaert waren de opdrachtgevers echter hoofdzakelijk afkomstig uit het patriciaat, werkzaam in de handel en nauw verbonden met een of meer religieuze instellingen in de stad.³² Neem bijvoorbeeld Popius Occo, de handelsvertegenwoordiger van de Fuggers uit Augsburg, die zich in 1511 in Amsterdam

had gevestigd. Hij integreerde al snel door een Amsterdamse te trouwen en vanwege zijn functie als kerkmeester van de Heilige Stede, begin- en eindpunt van de populaire Mirakelprocessie. Occo was een belangrijke opdrachtgever van schilders als Van Oostsanen en Dirk Jacobsz.³³ Voor een nieuwkomer als Occo waren de schilderijen een middel om zijn rijkdom en sociale positie te tonen aan de buitenwereld.

Hooggeplaatste geestelijken speelden eveneens een belangrijke rol als mecenas van Hollandse schilders. Zij deden dat doorgaans niet in eigen naam maar als bestuurder van een kerk of klooster.³⁴ Zo was Jacob Martensz Schout, van 1508 tot 1522 rector van het Leidse augustinessenklooster Mariënpool, de opdrachtgever van maar liefst twee drieluiken, beide geschilderd door Cornelis Engelbrechtsz en bestemd voor de kapel van het klooster (cat.nr.38).³⁵ Ongetwijfeld wilde de rector zijn stempel drukken op het interieur van de kloosterkapel. Tegelijkertijd zijn het typische memorievoorstellingen die de toeschouwers moesten uitnodigen tot gebed voor een overledene. De middeleeuwer was namelijk erg begaan met zijn zielenheil en er waren verschillende mogelijkheden om hier actief zorg voor te dragen.

Door het doen van schenkingen, maar ook door het bijwonen en stichten van missen, het kopen van aflaten en het doen van bedevaarten kon boete worden gedaan voor de begane zonden en zou het verblijf in het vagevuur bekort worden. Verder was het essentieel dat de levenden zouden bidden voor de ziel van de overledene. Een duidelijk zichtbaar object als een altaarstuk of een glasraam was bij uitstek geschikt om de memorie aan een overleden persoon tot in lengte van dagen levend te houden.³⁶ Een populair iconografisch thema voor de memorietafels was het leven en vooral het lijden van Christus (zie bijvoorbeeld cat.nrs. **, **). Door middel van kruisigings- en taferelen werd getoond dat Christus de schuld van de erfzonde had afgelost en het eeuwige leven voor de mens binnen handbereik had gebracht.³⁷

De Haarlemmer Albrecht van Adrichem is een treffend voorbeeld van een laatmiddeleeuwse burger die zich inspande voor zijn eigen zielenheil en dat van zijn dierbaren. Albrecht, afkomstig uit een Haarlems bestuurdersgeslacht, was namelijk drie keer gehuwd. Hij is samen met zijn tweede en derde echtgenote vereeuwigd op twee memorietafels (zie cat.nr. 25).³⁸ Ook jong overleden kinderen werden 'meegenomen' in de memoriecultuur, zoals goed te zien is op de memorietafel van Raas van Haamstede (cat.nr. 60). Een memorietafel toonde de verbondenheid van verschillende generaties en nodigde uit tot gebed voor de overleden familieleden.³⁹

Voor hun geloofsbeleving waren de burgers van de Hollandse steden lange tijd aangewezen op hun parochiekerk. Hier woonde men niet alleen de mis bij maar werd op diverse altaren in de kerk de mogelijkheid geboden een bepaalde heilige te vereren. Een priester, soms een familielid, werd ingehuurd om daar wekelijks een of meer missen op te dragen. Dit alles droeg bij aan het zielenheil van de stichter(s) en zijn familie, versterkte tegelijkertijd de familieband en verhoogde het prestige. Niet alleen individuen of families stichtten altaren maar ook corporaties als broederschappen, ambachts- en schuttersgilden deden dit.⁴⁰ Zo bestonden er in Leiden in de late Middeleeuwen zo'n 55 religieuze broederschappen. De broederschap bekommerde zich om de uitvaart van overleden medebroeders en droeg missen voor hen op.⁴¹ Op het altaar was naast de noodzakelijke litur-

gische voorwerpen ook vaak een afbeelding van de patroonheilige van de stichter te vinden. Rond 1500 werden in de Oude Kerk van Amsterdam deze patroonheiligen op de houten tongewelven geschilderd.⁴² Een duurdere oplossing was het plaatsen van een altaarstuk, waarbij vaak de prominentste (en rijkste) leden het initiatief namen. Daarbij speelde het competitie-element – wie heeft het mooist aangeklede altaar – zeker een belangrijke rol.

Naast individuele opdrachtgevers en corporaties waren er ook charitatieve instellingen die altaarstukken bestelden. In vrijwel iedere Hollandse stad bestond een organisatie genaamd de Heilige Geest, die vanuit het eigen vermogen, dat was opgebouwd uit legaten, erfenissen en giften, armen en bedlegerigen ondersteunde. De Heilige Geest in Leiden was bijvoorbeeld in staat om op Allerheiligen schoenen te verstrekken, terwijl rond kerstmis brood en spek werd uitgedeeld, in 1495 maar liefs 1600 porties. De Heilige Geest droeg er eveneens zorg voor dat armen een fatsoenlijke begrafenis kregen. Bovendien was er speciale aandacht voor wezen en vondelingen. Voor de armen – merendeels ongehuwde vrouwen en weduwen – was de Heilige Geest dan ook een belangrijk sociaal vangnet.⁴³

Daarnaast was de stedelijke elite nauw betrokken bij de stichting van gasthuizen of hospitalen, die voor een wat meer structurele opvang zorgden voor bedelaars, zwervers, bedevaartgangers en andere ambulante lieden die om een slaapplek verlegen zaten. In de loop der tijd werden ook steeds meer zieke poorters die verpleging nodig hadden, opgenomen en verschoof de functie langzaam maar zeker richting ziekenhuis.⁴⁴ De functies van gasthuis en hospitaal zijn goed zichtbaar op het vijfde en zesde paneel van *De zeven werken van barmhartigheid* van de Meester van Alkmaar (cat.nr. 21). De panelen werden in 1504 in opdracht van de gasthuismeester van het Alkmaarse Heilige-Geestgasthuis geschilderd en hingen waarschijnlijk in de kapel van het gasthuis of mogelijk in de Sint-Laurenskerk. Het gasthuis liet daarmee zien wat de essentie was van zijn bekommernis om de behoeftige medemens. Daarnaast werden de toeschouwers aangespoord wel te doen, gul te geven (met name op het zevende paneel) en op deze manier zorg te dragen voor hun zielenheil.⁴⁵

Nieuwe kloosters in de steden

We vinden altaarstukken niet alleen terug in de parochiekerken van de Hollandse steden. Ook de kerken van de kloosters waren opgesierd met prachtige retabels. Het bekendste en best gedocumenteerde voorbeeld in Holland is de kloosterkerk van de Jansheren in Haarlem. Geertgen tot Sint Jans schilderde bijvoorbeeld voor het hoogaltaar van deze kerk *De lotgevallen van de beenderen van Johannes de Doper* (zie afb. **, p. **). Nu was dit klooster, gesticht in 1320, een relatief oud klooster.⁴⁶ Afgezien van de bedelorden kenden de Hollandse steden in die tijd nog niet zo heel veel kloosters. Maar daar kwam in de laatste decennia van de veertiende eeuw snel verandering in. Ineens was er een explosieve groei van het aantal kloosters en religieuze huizen. Hierdoor veranderde het praktische geloofsleven van de stedelingen. Zij woonden niet meer automatisch de mis bij in hun parochiekerk, maar gingen soms elders ter kerke in een van de vele nieuwe kapellen of kloosterkerken. Zij voelden zich vaak specifiek aangetrokken door een bepaald klooster, dat zij dan begunstigten tijdens hun leven of via een testamentaire beschikking. Soms lieten ze zich er ook begraven.⁴⁷

Een van de motoren van de vernieuwing van het stedelijke 'kloosterlandschap' was de Moderne Devotie. Deze door Geert Grote geïnspireerde beweging was gericht op individuele religieuze beleving zonder al te veel uiterlijk vertoon en was gekant tegen de materialistische houding van de geestelijkheid. Grotes denkbeelden leidden tot de oprichting van een flink aantal huizen voor vrome leken die geen kloosterregel wilden aannemen, de zogeheten broeders en zusters des gemenen levens. Een tweede populaire stroming, die van de tertianen en tertiarissen, koos wel voor een kloosterregel, te weten de derde regel van Sint Franciscus. Deze regel was zeer flexibel en geschikt voor leken die wel een devoot leven wilden leiden maar overigens midden in de wereld stonden. Toch gingen de meeste conventen (dat wil zeggen niet-besloten gemeenschappen) na verloop van tijd over tot de clausuur. Dat betekende dat de broeders of zusters het klooster niet meer mochten verlaten en voor al hun materiële en geestelijke behoeften waren aangewezen op het leven binnen de kloostermuren. In het bisdom Utrecht zijn er 166 religieuze

huizen geweest die tot de Derde Orde behoorden. Hiervan waren er maar liefst 96 in Holland gevestigd, het overgrote deel in de steden.⁴⁸

Een aantal conventen koos na verloop van tijd toch voor een andere kloosterregel, doorgaans die van Augustinus. Eventueel sloten zij zich dan aan bij een overkoepelende organisatie zoals het kapittel van Sion of de congregatie van Windesheim. De congregatie van Windesheim telde in Holland in de tweede helft van de vijftiende eeuw zo'n twaalf conventen, waaronder Engelendaal en Hieronymusdal bij Leiden. Dit laatste klooster, ook wel Lopsen genoemd, werd al in 1404 vermeld als convent van de Derde Orde maar ging in 1460 over op de regel van Augustinus.⁴⁹ Het was een belangrijk cultureel centrum. Er was een scriptorium waar op bestelling handschriften werden gekopieerd en geïllumineerd en waar de kanunniken konden studeren. Cornelius Aurelius, die correspondeerde met Erasmus, eveneens een augustijner kanunnik, scheef er zijn *Divisiekronek*. Ook verstrekte het klooster opdrachten aan schilders, onder wie Cornelis Engelbrechtsz.⁵⁰ Het paneel met vier augustijner kanunniken bij een open graf van de Meester van de Spes Nostra wordt daarom ook wel met het klooster in verband gebracht (cat.nr. 54).⁵¹

Tegelijkertijd met het ontstaan van al deze nieuwe religieuze huizen en conventen ontstond er binnen de 'oude' kloosters ook steeds meer de behoefte om de kloosterregels volledig te beleven en het voorgeschrevene naar de letter in acht te nemen (te 'observeren'). De Bourgondisch-Habsburgse dynastie droeg deze observantie een warm hart toe. Een hervorming van het kloosterwezen en een heroriëntatie op de regels was in de ogen van de vorsten niet alleen goed voor de geestelijkheid maar ook voor de gewone man, die zich immers spiegelde aan de geestelijkheid. Als het gewone volk goed leefde, zou dat de openbare orde ten goede komen en daarmee de vorst, die het openbaar belang immers personifieerde. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de vorsten in de vijftiende eeuw de monastieke vernieuwingsbewegingen actief steunden en ook een flink aantal nieuwe en observante kloosters begunstigten.⁵²

Ook de sobere orde van de kartuizers kon op de warme belangstelling van de vorsten rekenen. Filips de Stoute liet al aan het eind van de veertiende eeuw het

kartuizerklooster te Champmol (bij Dijon) onder leiding van de Haarlemmer Claus Sluter ombouwen tot mausoleum van de Bourgondische dynastie.⁵³ In Holland waren slechts drie kloosters van deze orde te vinden, te weten in Geertruidenberg, Amsterdam en Delft. Het leven van de kartuizers werd gekenmerkt door eenzaamheid: de monniken leefden in aparte kluizen gesitueerd aan een pandgang, ook al waren er wel gemeenschappelijke ruimtes. Hoewel schilderijen volgens de orde de concentratie op het gebed zouden verstoren, waren ze in de praktijk wel degelijk in deze strenge kloosters te vinden. Twee Hollandse patriciërsfamilies schonken bijvoorbeeld kort na elkaar omvangrijke drieluiken aan een kartuizerklooster. In 1512 doneerde Margriet Dirksdr Boelen *De geboorte van Christus* van Jacob Cornelisz van Oostsanen aan het Amsterdamse klooster Sint-Andries-ter-Zaliger-Haven.⁵⁴ Twee jaar later werd een *Anna te drieën* van de Meester van Delft (zie afb. **, p. **) aan het Delftse klooster Sint-Bartholomeusdal in Jeruzalem geschonken door de Delftse burgemeester Dirck Dircksz van Beest van Heemskerck en zijn vrouw ter gelegenheid van de intrede van hun zoon Dirck in het klooster. De familie Van Beest trad al langer op als begunstiger van het in 1469 door Frank van Borselen gestichte klooster. Na het overlijden van de schenkers werd het drieluik waarschijnlijk als memorietafel opgesteld bij hun graf in de pandgang. Als het drieluik gesloten was, en dat was het over het algemeen behalve op kerkelijke feestdagen, was het geen memorietafel maar een devotiestuk voor de monniken. De afbeelding die zij dan zagen, van Hieronymus als boetvaardige kluizenaar, moest dienen als inspiratiebron voor gebed en meditatie (afb. 9). Ook een strenge orde als de kartuizers kon niet zonder weldoeners en moest wat tegenover de gunstbewijzen kunnen stellen, zoals het bieden van een begraafplaats en gebeden voor het zielenheil. Vanwege de dubbele functie van dergelijke drieluiken – memorie en devotie – konden de kartuizers deze toch toelaten binnen de kloostermuren.⁵⁵ De kloosters in Holland hadden na 1500 te lijden onder de verminderde belangstelling van goedgeefse stedelingen. Ook de overheid toonde steeds vaker een minder welwillende houding. De steden gingen paal en perk stellen aan de vestiging van nieuwe

9 Meester van Delft, het drieluik *Anna te drieën* in gesloten toestand met de heilige Hieronymus, Aken, Suermondt-Ludwig Museum

kloosters, die nu eenmaal veel ruimte innamen. De meeste kloosterregels impliceerden immers dat de contacten met de buitenwereld tot een minimum beperkt moesten worden. Daarom waren ze doorgaans zelfvoorzienend en waren bij ieder complex wel een brouwerij, moestuin en een stal te vinden. Een neveneffect was dat ze door deze economische activiteiten – vaak werden er producten verkocht aan particulieren – concurreerden met de stedelijke nijverheid en detailhandel. Aanvankelijk genoten de kloosters vrijstelling van het betalen van accijnzen en andere belastingen. Ook daar kwam rond het einde van de vijftiende eeuw een eind aan. Zowel de stad als de landsheer eisten dat de kloosterlingen een steentje zouden bijdragen aan de belastingen.⁵⁶

Besluit

De late Middeleeuwen waren voor het graafschap Holland een tijd van crisis en heroriëntatie. Oorlogen raakten het hart van de op export gerichte economie. Men moest noodgedwongen op zoek naar andere producten en nieuwe afzetmarkten. De transportsector bleef echter overeind en zou zich ontwikkelen tot Hollands belangrijkste troef in de zestiende eeuw. De Hollandse steden waren relatief klein en vaak ook

nog onderling verdeeld of verscheurd door partijtwisten. Het betekende dat zij geen vuist konden maken tegenover de landsheer. Deze stelde steeds hogere belastingeisen waaraan de steden alleen konden voldoen door op grote schaal rentebrieven te verkopen. Dit leidde op den duur tot een situatie waarbij de landsheer een steeds grotere controle kreeg over het financiële beleid van de steden.

De vorst vertoonde zich maar zelden in Holland en liet het bestuur over aan een stadhouder en een professioneel ambtenarenapparaat van geschoolde juristen en ervaren financieel specialisten. De afwezigheid van de vorst en zijn hofhouding deed zich voelen en het stadhouderlijk hof had bij lange na niet de allure en de pracht en praal die in de steden van Vlaanderen en Brabant werden tentoongespreid. Toch is dit uiteindelijk geen belemmering geweest voor het genereren van voldoende vraag naar portretten en altaarstukken. Bij de portretten is er sprake van imitatiegedrag, waarbij de vorst het initiatief nam en vervolgens op grote schaal werd nagevolgd. De adel en de stedelijke elites van professionele ambtenaren, kooplieden en handelaars straalden aan het eind van de vijftien-

de eeuw een duidelijk zelfbewustzijn uit dat werd gereflecteerd in de schilderkunst. Daarbij werd vaak aangeknoopt bij een specifieke devotie in een parochiekerk, waar overigens ook corporaties als broederschappen, ambachts- en schuttersgilden zich middels altaarstukken konden manifesteren.

Daarnaast kon de zelfbewuste stedeling zich identificeren met een van de vele nieuwe kloosters die in de vijftiende eeuw in de Hollandse steden als paddenstoelen uit de grond schoten. Terug naar de basisbeginselen was het credo dat de nieuwe en vernieuwde kloosters aanhingen, met veel ruimte voor leken als die een steentje wilden bijdragen. De stichtingsgolf van kloosters was rond 1500 voorbij. Iedere Hollandse stad had toen een flink aantal kloosters van divers pluimage binnen haar stadsmuren of net daarbuiten. Deze werden opgetuigd en ingericht met steun van de vorst en de stedelijke elites. Hoewel het bij de meeste altaarstukken op de tentoonstelling moeilijk is om ze te verbinden aan een concrete kapel, parochie- of kloosterkerk, blijkt dat zelfs de meest sober ingestelde kloosterorden ruimte boden voor paneelschilderkunst.

Ik wil graag Gerrit Verhoeven en mijn collega's van de afdeling middeleeuwse geschiedenis van de Universiteit Leiden bedanken voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

- 1 Janse 2002, pp.91-95.
- 2 Van Oostrom 1987; Janse 1986, pp.136-157.
- 3 Blockmans & Prevenier 1999, pp.70-71, 132-140.
- 4 Martens 1994, pp.145-147, 155.
- 5 Blockmans & Prevenier 1999, pp.28-30, 86-91.
- 6 Vaughan 1970, pp.29-54.
- 7 Janse 1993, pp.29-38.
- 8 Sicking 1998, pp.27-40.
- 9 Huizinga 1960, pp.36-38; Jongkees 1990, pp.223-226; Blockmans & Prevenier 1999, pp.129, 138.
- 10 Vaughan 1973, pp.417-432; Blockmans & Prevenier 1999, pp.193-199.
- 11 Blockmans & Prevenier 1999, pp.200-212.

- 12 Blockmans 1981, p.9.
- 13 Blockmans 1993, pp.41-58; Van Tielhof 1995, pp.60-63; Sigmond 1989, p.21.
- 14 Van Gent 1994, *passim*.
- 15 Hoppenbrouwers 2002, pp.142-144.
- 16 Kokken 1991, pp.232-238.
- 17 Van Gent 1994, pp.368-371.
- 18 Damen 2000, pp.50-60; Damen 2002, pp.257-268.
- 19 Janse 2002, pp.94-98.
- 20 Bos-Rops 1996, pp.22-30.
- 21 Ibid., pp.24-28.
- 22 Marsilje 1988, pp.159-171; Marsilje 1995b, pp.33-39.
- 23 Smit 1995, pp.41-43, 327-331.
- 24 Blockmans & Prevenier 1999, pp.132-140, 219-223; Stabel 2006, pp.101-103.
- 25 Martens 1994, p.145.
- 26 Van Gent 1994, p.371.
- 27 Koldewey 2006, pp.30-31.
- 28 Ter Braake 2007, biografie.
- 29 Ter Braake 2007, p.376.
- Longin was ontvanger-generaal van alle financiën tussen 1492 en 1507. Over zijn taalvaardig-

- heid zie Le Glay 1839, p.111.
- 30 Wijsman 2006, pp.61-64.
- 31 Zie de casus van de Veerse baljuw Paulus van Borselen in het essay van Liesbeth Helmus.
- 32 Carasso-Kok 2004b, pp.415-419; Verbij-Schilling 2002, pp.186-189.
- 33 Carasso-Kok 2004b, pp.415-419.
- 34 Martens 1994, p.163.
- 35 Bangs 1979, pp.17-22.
- 36 Van Bueren 1999, pp.24-32; Magnani S.-Christen 2003, pp.282-283.
- 37 Van Bueren 1999, pp.96, 106.
- 38 Ibid., pp.73-76.
- 39 Ibid., p.70.
- 40 De Melker 2004, pp.261-271.
- 41 Van Luijk 2000, pp.221-243.
- 42 Carasso-Kok 2004b, pp.406-407.
- 43 Brand 2002, pp.133-136.
- 44 Ibid., pp.136-139.
- 45 Knevel 1996, pp.232-240.
- 46 Verkerk 1995, pp.75-78.
- 47 Ibid., p.71.
- 48 Goudriaan 1998, pp.205-209, 230-235; Van Luijk 2004, pp.29-

46. Zie ook de inleiding op het Monasticon Trajectense op www.let.vu.nl/project/monasticon (geraadpleegd op 20-8-2007).
- 49 Goudriaan 1998, p.243.
- 50 Tilmans 1988, pp.20-23; Bangs 1979, p.93.
- 51 Bangs 1979, pp.23-24; Van Bueren 1999, pp.205-207.
- 52 Jongkees 1942, pp.246-257.
- 53 Laporte 2004, pp.167-178.
- 54 De Melker 2004, pp.250-251.
- 55 Zuidema 2004, pp.260-270; Van Bueren 1999, pp.228-230.
- 56 Goudriaan 1994, pp.70-75; Speet 2004b, pp.94-95.